

Міністерство освіти і науки України
Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

КАРМАНЕНКО ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ

УДК 316.46:37.013.42:[378.4:33] (043.3)

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ ЛІДЕРСЬКИХ ЯКОСТЕЙ
У СТУДЕНТІВ ЕКОНОМІЧНИХ УНІВЕРСИТЕТІВ**

13.00.07 – теорія і методика виховання

Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Умань – 2019

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана у Полтавському національному педагогічному університеті імені В. Г. Колоденка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор педагогічних наук, професор,
член-кореспондент НАПН України
Гриньова Марина Вікторівна,
Полтавський національний педагогічний
університет імені В. Г. Короленка, декан
природничого факультету.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, доцент
Сопівник Руслан Васильович,
Національний університет біоресурсів і
природокористування України, завідувач кафедри
педагогіки;

кандидат педагогічних наук
Махновський Сергій Сергійович,
Харківський національний університет
імені В. Н. Каразіна, викладач кафедри педагогіки,
директор навчального центру соціально-виховної
та позаосвітньої діяльності.

Захист відбудеться «26» червня 2019 р. об 11⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 74.053.02 в Уманському державному педагогічному університеті імені Павла Тичини за адресою: 20300, м. Умань, вул. Садова, 2.

З дисертацією можна ознайомитись на офіційному сайті <http://udpu.edu.ua> та у бібліотеці Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини за адресою: 20300, м. Умань, вул. Садова, 2.

Автореферат розісланий «24» травня 2019 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

Н. І. Ревнюк

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Сьогодні, коли світова спільнота ввійшла в епоху глобалізації та динамічних економічних, політичних, соціальних змін, постає вкрай важлива необхідність у незаангажованих, ерудованих, інтелектуальних, культурних і моральних молодих і зрілих людях, які готові не лише по-новому мислити, але й, що значно важливіше, діяти у складних умовах постійних криз, інертності та зневіри значної частини суспільства.

Це обумовлює важливість набуття майбутнім фахівцем лідерських якостей, завдяки яким він у подальшій професійній діяльності оволодіє навичками переконування, зможе ухвалювати своєчасні самостійні рішення, організовувати командну роботу, ефективно взаємодіяти з колективом. Ці вимоги сьогодення орієнтують сучасну вищу освіту на виховання лідера, творчої, духовно-моральної особистості.

Необхідність поєднання процесу набуття нових знань із формуванням життєвої стратегії, оволодінням життєвими та соціальними ролями задля повноцінної життєдіяльності в умовах інтегрування до світового освітнього простору акцентується в нормативних документах, серед яких: закони України «Про освіту», «Про вищу освіту», Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року, Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю, Концепція національно-патріотичного виховання дітей та молоді та ін.

Конкуренція на ринку товарів і послуг, глобалізація економіки, динамічна зміна вимог до організації й управління виробничими процесами диктують величезний попит на випускників економічних університетів, здатних швидко реагувати на виклики сучасності. Тож заклади вищої освіти переорієнтують класичні програми та концепції освітньо-виховної діяльності на формування та розвиток лідерських якостей і компетенцій молодого фахівця, його особистісних і професійних можливостей, серед яких – продуктивна робота в команді, ухвалення відповідальних управлінських рішень, ефективна комунікація тощо.

Особливо актуальною ця проблема є для студентів економічних університетів, оскільки підвищення ефективності діяльності підприємства значною мірою залежить від результативної командної діяльності працівників і використання їхнього лідерського потенціалу. Для зростання конкурентоспроможності організації, розробки стратегії її подальшого розвитку важливе значення має розробка оптимальної організаційної структури, підбір згуртованої команди працівників і створення в колективі відповідного морально-психологічного настрою. Усе це можливо забезпечити завдяки формуванню лідерських якостей у студентів економічних університетів – майбутніх керівників.

Феномен лідерства, проблеми прояву лідерських якостей досліджували вітчизняні (Д. В. Алфімов, С. А. Гармаш, О. О. Нестуля, С. І. Нестуля, Т. О. Полковенко та ін.) та зарубіжні науковці (О. П. Балашов, К. Бланшар (K. Blanchard), Е. Богардус (E. Bogardus), М. Вебер (M. Weber), О. В. Євтіхов, Л. Картер (L. Carter), М. В. Кітаєва, Р. Л. Кричевський, Ф. Массарик (F. Massaric), Б. Д. Паригін, В. О. Татенко, Ф. Фідлер (F. Fiedler) та ін.).

Педагогічні аспекти формування лідерських якостей у студентів розглядали Н. П. Бабкова-Пилипенко, П. І. Бабочкін, Б. Р. Головешко, К. Д. Демчук,

І. П. Краснощок, А. В. Зоріна, Л. С. Казанцева, Н. В. Мараховська, Н. О. Семченко, Р. В. Сопівник та ін.

Проте, незважаючи на значущість отриманих результатів у розв'язанні проблем організаційного лідерства, донині не достатньо розроблено ефективну систему педагогічних умов розвитку лідерських якостей у студентів у системі вищої економічної освіти.

Отже, проведений аналіз наукових джерел засвідчує недостатність дослідження означеної проблеми, водночас наявність низки *суперечностей* між:

- підвищеним попитом на високий фаховий рівень управлінських кадрів і традиційними підходами до їхньої підготовки у ЗВО, які не забезпечують формування професійних та особистісних компетенцій, заснованих на лідерській парадигмі;

- нагальною потребою економічних університетів у розвитку лідерських якостей у студентів і недостатньою розробленістю теоретичних основ означеної проблеми;

- потенційними можливостями освітнього середовища економічних університетів щодо вдосконалення лідерських якостей студентів під час їх навчання та недостатнім рівнем науково-методичного забезпечення цього процесу.

Актуальність, недостатня розробленість означеної наукової проблеми й наявні суперечності обумовили вибір теми дослідження – **«Педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів»**.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тему дисертації затверджено вченою радою Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка (протокол № 2 від 24.09.2015 р.) та узгоджено в бюро Міжвідомчої ради з координації наукових досліджень у галузі освіти, педагогіки і психології (протокол № 7 від 27.10.2015 р.).

Мета дослідження – на основі теоретичного аналізу досліджуваної проблеми й узагальнення результатів вивчення виховної практики в економічних університетах обґрунтувати педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів і здійснити експериментальну перевірку їхньої ефективності.

Відповідно до мети визначено такі **завдання** дослідження:

1. З'ясувати сучасний стан проблеми в педагогічній теорії і виховній практиці й актуалізувати поняттєво-категоріальний апарат дослідження.

2. Розкрити особливості формування лідерських якостей у студентів економічних університетів.

3. Визначити критерії, показники та схарактеризувати рівні сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів.

4. Обґрунтувати й експериментально перевірити педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів.

Об'єкт дослідження – процес формування лідерських якостей у студентів економічних університетів.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів.

Для досягнення мети та реалізації окреслених вище завдань дослідження було використано такі **методи**: *теоретичні* – порівняльно-логічний аналіз дисертаційних

досліджень, психолого-педагогічної, методичної літератури, Інтернет-ресурсів, досвіду роботи науково-педагогічних працівників закладів вищої освіти для визначення стану дослідженості проблеми; системно-аналітичний – для узагальнення наукових підходів щодо визначення сутності ключових категорій; порівняльно-змістовий, що дав змогу здійснити порівняльний аналіз, систематизувати й узагальнити перспективний педагогічний досвід для проведення діагностики рівня сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів; аналізу та синтезу – для з'ясування співвідношення категорій «лідерські якості», «формування лідерських якостей»; логічний – з метою визначення структури досліджуваного явища, виявлення взаємозв'язків і взаємозалежностей між його компонентами; *емпіричні* – педагогічне спостереження, опитування (анкетування, бесіди), самооцінювання, тестування – для вивчення позитивного досвіду організації виховної роботи, з'ясування рівня сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів; констатувальний і формувальний педагогічні експерименти, які дали змогу перевірити ефективність педагогічних умов формування лідерських якостей у студентів економічних університетів; *статистичні* – методи обробки отриманих експериментальних даних для якісного та кількісного аналізу, доведення ефективності проведеної роботи; методи математичної статистики – для кількісного та якісного аналізу емпіричних даних; порівняльний аналіз результатів експерименту; графічні методи були використані для візуалізації отриманих даних і відтворення їх у графічному вигляді та таблицях.

Експериментальна база дослідження. Педагогічний експеримент проводився у Вищому навчальному закладі Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», Львівському торговельно-економічному університеті, Кременчуцькому національному університеті імені Михайла Остроградського, Полтавському інституті бізнесу Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Бугая. У дослідно-експериментальній роботі взяли участь 342 студенти та 60 викладачів названих закладів вищої освіти.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що:

– *уперше* обґрунтовано педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів (створення розвивального, особистісно зорієнтованого освітнього середовища з урахуванням індивідуальних запитів студентів і специфіки професійної діяльності майбутнього фахівця; забезпечення цілеспрямованого розвитку лідерських якостей студентів за допомогою використання інтерактивних форм і методів освітньої взаємодії; упровадження лідерської управлінської парадигми Школи лідерів на базі тренінгової програми); визначено критерії (особистісний, професійно-управлінський, командно-лідерський), показники (ерудованість, активність, рішучість, упевненість у собі, наполегливість, ініціативність, працьовитість, самостійність, організованість, творчий підхід, товариськість, уміння переконувати, емоційна привабливість, спостережливість, самоконтроль, уміння налаштувати позитивну атмосферу в колективі) та рівні (високий, середній і низький) сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів;

– *уточнено* сутність понять «лідер», «лідерство», «якості особистості», «лідерські якості особистості», «лідерські якості студентів», «формування лідерських якостей у студентів економічних університетів»;

– *подальшого розвитку* набули зміст, форми, методи формування лідерських якостей у студентів економічних університетів.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці та впровадженні в освітній процес економічних університетів модульної дисципліни «Основи лідерства», навчально-методичного посібника для викладачів / кураторів «Особиста й професійна ефективність. Комплекс тренінгів з розвитку лідерських якостей у студентів економічних університетів», комплексної програми педагогічного діагностування рівнів сформованості лідерських якостей у студентів.

Результати дослідження можуть бути використані в освітньому процесі закладів вищої освіти під час викладання дисциплін «Бізнес-адміністрування», «Креативний менеджмент», «Адміністративний менеджмент», «Основи менеджменту», «Управління бізнесом», «Управління персоналом», «Методологія вироблення та прийняття управлінських рішень». Основні положення та висновки дисертації можуть бути використані в подальших наукових розвідках, присвячених темі формування лідерських якостей.

Результати дослідження *впроваджено* в освітньо-виховний процес Львівського торговельно-економічного університету (довідка № 04/16 від 12.02.2019 р.), Кременчуцького національного університету імені Михайла Остроградського (довідка № 03-10/1497 від 29.12.2018 р.), Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі» (довідка № 05-31/307 від 14.06.2018 р.), Полтавського інституту бізнесу Міжнародного науково-технічного університету імені академіка Бугая (довідка № 90 від 13.06.2018 р.), молодіжного проекту «Школа місцевого та студентського самоврядування «Лідер майбутнього» Полтавської міської ради (довідка № 01-11-01 1-29/456/1 від 26.01.2019 р.), Полтавського обласного центру перепідготовки та підвищення кваліфікації працівників органів державної влади, органів місцевого самоврядування, державних підприємств, установ і організацій (довідка № 01-16/189 від 21.01.2019 р.).

Особистий внесок автора. У навчальному посібнику «Основи лідерства. Тренінг лідерських якостей та практичних навичок менеджера» (2013, співавтор О. О. Нестуля) автором подано вправи для розвитку особистісних якостей лідера (автор. стор. 151–249). У навчальному посібнику «Основи лідерства. Тренінг лідерських якостей та практичних навичок менеджера. Уроки видатних підприємців» (2013, співавтор О. О. Нестуля) на прикладі видатних підприємців минулого та сучасності автором проаналізовано еволюцію лідерських якостей у фахівців економічної сфери (автор. стор. 35–45; 72–80; 152–189; 199–208; 265–277; 285–294; 326–338; 286–295; 327–339). В історико-публіцистичному нарисі «Випускники ПУЕТ: історії успіху» (2016, співавтори О. В. Делія, О. О. Нестуля, С. І. Нестуля) автором розкрито процес формування лідерської парадигми управління економічного університету на прикладі Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», а також особливості

становлення лідерського потенціалу у його випускників (автор. стор. 26–98; 120; 123; 160; 172; 187; 202–204; 208–209; 213; 220; 225; 232–233; 239–241; 243; 246; 250; 252; 257–260; 264). У практикумі «Основи лідерства» (2017, співавтор О. О. Нестуля) автором описано структуру та зміст практичних занять до курсу «Основи лідерства» для студентів економічних університетів (автор. стор. 51–60; 78–89; 101–111).

Апробація результатів дослідження. Основні положення та результати дисертаційного дослідження доповідалися на науково-практичних конференціях різних рівнів: *міжнародних* – «Якість вищої освіти: методологічні та методичні підходи щодо впровадження дистанційних технологій навчання» (Полтава, 2013); «Якість вищої освіти: вдосконалення змісту та організації практичної підготовки студентів» (Полтава, 2015); «Использование инновационного потенциала вуза при подготовке бакалавров и магистров» (Таджикистан, Душанбе, 2015); «Студентське самоврядування та його роль у формуванні гуманістичних цінностей» (Чернівці, 2017); *всукраїнських* – «Інформаційне суспільство: глобальний та національний виміри змін» (Полтава, 2015); «Ресурсно-орієнтоване навчання у вищій школі: проблеми, досвід, перспективи» (Полтава, 2016); «Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка» (Полтава, 2017–2018).

Публікації. Основні положення та результати дослідження викладено у 20 (16 одноосібних) публікаціях, із яких 7 – відображають основні наукові результати дисертації, 8 – апробаційного характеру, 5 – додатково висвітлюють наукові результати.

Структура й обсяг дисертаційної роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (229 найменувань, із них 15 – іноземною мовою), 10 додатків на 34 сторінках. Основний текст дисертації викладено на 212 сторінках. Загальний обсяг роботи – 269 сторінок. Дисертація містить 20 таблиць, 12 рисунків.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У *вступі* обґрунтовано актуальність і доцільність обраної теми; сформульовано мету, завдання, об'єкт, предмет дослідження; розкрито наукову новизну та практичне значення; визначено методи, експериментальну базу, подано відомості щодо апробації та впровадження результатів дослідження в практику діяльності закладів вищої освіти.

У *першому розділі* – «*Формування лідерських якостей у студентів економічних університетів як педагогічна проблема*» – розглянуто стан дослідження наукової проблеми у вітчизняній і зарубіжній педагогічній теорії та виховній практиці; уточнено ключові поняття дослідження; розкрито особливості формування лідерських якостей у студентів економічних університетів.

У результаті теоретичного аналізу проблеми з'ясовано ступінь розробленості теми лідерства та розвитку лідерських якостей у суб'єктів різного віку, різного напрямку професійної підготовки; узагальнено зміст теорій лідерства й охарактеризовано їх сучасний розвиток.

Аналіз стану розробленості проблеми дослідження дав змогу встановити, що

проблема виховання лідерських якостей особистості базується на таких теоріях лідерства та їх концепціях: теорії рис (Б. Басс, К. Берд, С. Клубек), теорії життєвого циклу (К. Бланшар, П. Херсі), особистісно-ситуативній теорії (Дж. Браун, К. Кейс, Е. Уесбур), ситуаційній теорії (В. Врум, Ф. Єттон, В. Меуіз, Т. Мітчел, Ф. Фідлер, Е. Хартлі, Р. Хаус), теорії взаємодії (С. Джибб, Р. Стогділ, С. Шартл), поведінковій теорії (Р. Бейк, Р. Лайкерт, Д. Мак-Грегор, Дж. Моутон), теорії атрибутивного лідерства (С. Грін, Д. Мітчел), теорії емоційного інтелекту (С. Заккаро, Д. Големан), теорії комплексного підходу до управління (Т. Пітерс, Р. Уотерман).

На підставі узагальнення досліджень українських і зарубіжних науковців (В. В. Давидов, С. А. Гармаш, Ф. Д. Карделл, І. Д. Коротець, Р. Мартін, Дж. Сміт, Л. О. Штомпель, В. В. Ягоднікова та ін.) уточнено зміст ключових понять дослідження. *Лідер* розглядається як найавторитетніша особа в групі, яка завдяки своїм особистісним якостям виявляє ініціативу у різних моральних, соціальних та інших ситуаціях, спільній діяльності членів групи, має значний вплив на них, ухвалює рішення у значущих для групи ситуаціях і відповідає за них. *Лідерство* передбачає використання різних прийомів впливу лідера (завдяки його якостям і здібностям) на інших членів групи з метою планування, координації та контролю їхньої спільної діяльності. Теоретичний аналіз психолого-педагогічних джерел (А. В. Зоріна, К. В. Корсак, Р. В. Сопівник, А. Л. Уманський та ін.) дозволив констатувати, що *лідерські якості* розглядаються як певні риси особистості, необхідні для ефективного впливу на інших людей з метою розв'язання визначених завдань.

Лідерські якості студентів визначено як різновид соціально-психологічних якостей особистості студента, що розкривають його ставлення до інших людей і до суспільства загалом, дозволяють йому ефективно впливати на членів студентської групи, сприяють створенню позитивної атмосфери в колективі. Наголошено, що вони виявляються у стійкій активній, відповідальній суспільній поведінці та вчинках, спрямованих на організацію й управління стосунками в групі студентів для оптимального виконання колективних завдань. *Лідерські якості студентів економічних університетів* розглядаються в межах дослідження як сукупність індивідуально-особистісних і соціально-психологічних властивостей майбутнього фахівця економічно спрямованих видів діяльності, що забезпечують його здатність інтегрувати та цілеспрямовувати колектив організації для успішної реалізації професійних завдань.

Проведений аналіз дозволив виокремити три *компоненти* лідерських якостей у студентів економічних університетів: особистісний – комплекс організаційних і комунікативних здібностей, що забезпечують здатність інтегрувати діяльність групи як єдиної команди; професійно-управлінський – комплекс мотивів і цінностей, що зумовлюють успіх та ефективність діяльності лідера у студентській групі та в організації в майбутньому, забезпечують здатність студента економічного університету проявляти себе як ефективного керівника; командно-лідерський – містить комплекс здібностей з ухвалення рішень і визначення завдань, що забезпечують цілеспрямовування колективу в цілому.

З'ясовано, що освітнє середовище економічних університетів спрямоване на розвиток практичних умінь студентів застосовувати набуті знання під час

розв'язання економічних проблем, що підвищує їх конкурентоспроможність на ринку праці. Важливо, щоб, здобувши освіту, особистість сама проектувала власне життя, будувала свою життєдіяльність на основі отриманого лідерського досвіду. Перед майбутнім фахівцем стоїть завдання організації професійної діяльності в умовах постійного доведення життєздатності професійних знань та умінь. Отриманий в економічному університеті лідерський досвід сприяє пристосуванню до мінливих соціально-економічних ситуацій.

Наголошено, що цілеспрямоване формування лідерських якостей студентів економічних університетів не лише сприяє успішному виконанню ними владних повноважень, але й забезпечує соціально-психологічний вплив на працівників організації в майбутньому. Тому *процес формування лідерських якостей у студентів економічних університетів* розглядається як сукупність педагогічних ситуацій, що сприяють не лише успішному розвитку лідерських якостей, а й самовдосконаленню особистості в цілому.

Визначено такі *принципи* формування лідерських якостей у студентів економічних університетів: персоніфікації процесу виховання лідерських якостей; бінарності; опосередкованих впливів у процесі виховання лідерських якостей; включення студентів у особистісно значущі соціальні відносини; самореалізації студента; диференційованого підходу.

У **другому розділі – «Діагностика сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів»** – подано критеріальну характеристику та діагностичну методику для визначення рівнів сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів, проаналізовано стан сформованості лідерських якостей студентів економічних університетів.

На основі аналізу розроблених автором підходів до визначення критеріїв сформованості лідерських якостей визначено та схарактеризовано такі *критерії і показники* сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів: *особистісний* (ерудованість, активність, рішучість, упевненість у собі); *професійно-управлінський* (наполегливість, ініціативність, працьовитість, самостійність, організованість, творчий підхід); *командно-лідерський* (товариськість, уміння переконувати, емоційна привабливість, спостережливість, самоконтроль, уміння налаштувати позитивну атмосферу в колективі).

На основі визначених критеріїв і відповідних їм показників охарактеризовано три *рівні* сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів: високий, середній, низький.

Високий рівень сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів характеризується широким колом спілкування з друзями та знайомими, умінням швидко знайти спільну мову з «новими» людьми, активною участю у громадському житті колективу, наполегливістю у досягненні мети, умінням володіти собою, контролювати власні дії, здатністю заручитися підтримкою колективу. Студенти творчо підходять до виконання завдання і самостійно його виконують.

Середній рівень сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів характеризується наданням переваги у спілкуванні добре знайомим друзям, періодичною активною участю в житті колективу, виявом інтересу до

незначної кількості заходів завдяки їх відповідності особистим уподобанням, випадками відмови від виконання завдання через наявні труднощі, періодичною втратою контролю над власними емоціями та поведінкою. Їм не завжди вдається без сторонньої допомоги виконати якесь завдання, спланувати свій час.

Низький рівень сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів характеризується вузьким колом спілкування, відсутністю уміння знаходити спільну мову з «новими» людьми, вузьким світоглядом із різного роду питань, пасивністю, відмовою брати участь у позааудиторних заходах групи або згодою на участь лише на вимогу куратора чи викладачів, невмінням і небажанням проявляти наполегливість, швидкими поступками іншим людям, недоведенням справи до кінця у разі виникнення труднощів, неможливістю впоратися зі своїми емоціями, відсутністю контролю за власною поведінкою. Такі студенти безініціативні, швидко стомлюються, не здатні довго витримувати розумові та фізичні навантаження, часто відволікаються на сторонні справи.

Розроблено комплексну діагностичну методику для визначення рівня сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів, куди увійшли: методика «Чи здатні ви бути лідером» (за В. В. Козловим), методика «Самооцінка лідерських якостей» (за М. І. Рожковим), методика діагностики комунікативних і організаторських здібностей (КОС-2) (за О. О. Рукавішниковим), методика діагностики рівня полікомунікативної емпатії І. Юсупова, методика діагностики оцінки самоконтролю у спілкуванні (за М. Снайдером), авторські програми спостереження, анкети для студентів, викладачів / кураторів університетів.

Результати констатувального етапу експерименту засвідчили, що приблизно в однаковій кількості студентів економічних університетів контрольних та експериментальних груп виявлено середній і низький рівні сформованості лідерських якостей, і лише 23 (13,77 %) студенти з контрольної групи та 24 (13,71 %) студенти з експериментальної групи продемонстрували високий рівень сформованості лідерських якостей.

Виявлено, що студенти економічних університетів, маючи достатню теоретичну базу, часто не впевнені у собі, сумніваються у власних діях. Це свідчить про несформованість здатності проявляти особистісні якості для презентації себе як лідера. Недостатньо проявляється активність студентів, вони не зацікавлені розвитком свого лідерського потенціалу та не вважають його важливим компонентом майбутньої професії. Молодим людям притаманне вибіркоче ставлення до подій колективного життя, вияв інтересу до незначної кількості заходів з огляду на відповідність особистим уподобанням. Студенти рідко відстоюють свою думку та приймають рішення, часто вагаються щодо правильності власних вчинків, не завжди можуть заручитися підтримкою колективу, не можуть нормалізувати стан колективу, створити сприятливу, дружню атмосферу. У студентів не повною мірою сформоване розуміння лідерських якостей як поєднання індивідуальних особливостей людини з явищем групової діяльності і проявом відносин, що виникають у процесі цієї діяльності.

Виявлено низку проблем та недоліків у формуванні лідерських якостей у студентів економічних університетів, серед яких: низька ініціативність як викладачів, так і студентів у проведенні виховних заходів, слабка спрямованість

освітньої роботи на розвиток особистісного і професійного потенціалу студентів, нереалізованість принципів особистісно зорієнтованої взаємодії в освітньому процесі економічних університетів, недостатньо активне використання інтерактивних форм і методів навчання. Водночас більшість викладачів і кураторів проявляють стійке бажання брати активну участь у житті студентів, упевнені в необхідності розвитку їхніх лідерських якостей, але через певні обставини не можуть цілковито реалізувати свої наміри щодо цього.

Доведено, що зазначене актуалізує проблему розробки та впровадження педагогічних умов, створення відповідного освітнього простору, що підвищить рівень сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів.

У третьому розділі – *«Дослідно-експериментальна перевірка ефективності педагогічних умов формування лідерських якостей у студентів економічних університетів»* – визначено педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів; подано результати формувального етапу експерименту; проаналізовано кількісні та якісні результати дослідження.

У контексті дослідження *педагогічні умови формування лідерських якостей студентів економічних університетів* розуміємо як особливості організації освітньо-виховного процесу у закладі вищої освіти, покликані забезпечити накопичення ними нових знань про сутність лідерства, структурування лідерського світогляду, отримання досвіду лідерської взаємодії, що має зумовити успішне лідерство в майбутньому.

На основі теоретичного аналізу та за результатами проведеного констатувального етапу експерименту розроблено такі педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів: створення розвивального, особистісно зорієнтованого освітнього середовища з урахуванням індивідуальних запитів студентів і специфіки професійної діяльності майбутнього фахівця; забезпечення цілеспрямованого розвитку лідерських якостей студентів за допомогою використання інтерактивних форм і методів навчальної та позанавчальної взаємодії; упровадження лідерської управлінської парадигми Школи лідерів на базі тренінгової програми.

Перша педагогічна умова передбачала забезпечення організації освітнього розвивального середовища закладу вищої освіти матеріально-технічним і програмно-методичним оснащенням освітнього процесу; створення умов для творчої, комфортної взаємодії студентів між собою та з викладачами; використання різних методів і засобів активізації діяльності під час проведення лекцій, семінарів, практичних занять, самостійної роботи, що сприяє творчому розвитку особистості студента.

До головних процесів управління якістю освіти в економічних університетах віднесено виховання студентської молоді через формування системи поглядів, переконань, ідеалів, традицій, звичаїв, світоглядної позиції та ціннісних орієнтирів, розвиток духовності особистості через комплекс відповідних заходів. Ідея лідерства розкривається у Концепції діяльності, місії, візії вищого навчального закладу та полягає в забезпеченні розвитку потенціалу й можливостей самореалізації студентів, науково-педагогічних працівників і співробітників у процесі їхньої спільної освітньої, наукової, інноваційної та організаційної діяльності. Основою для

формування лідерського потенціалу студентів економічних університетів слугує система управління якістю діяльності закладу вищої освіти на базі стандарту ISO 9001:2015.

Зауважено, що контроль із боку студентського омбудсмена за дотриманням прав і свобод студентів, представлення студентського колективу в державних і самоврядних органах, робота щодо запобігання конфліктних ситуацій забезпечують можливості для широкого вияву лідерських якостей молоді. Формування лідерських якостей студентів економічних університетів відбувається через модернізацію та організацію навчально-методичного забезпечення.

Віднесено ряд форм навчання до розвивального, особистісно зорієнтованого освітнього середовища економічного університету. Ними є особистісно зорієнтовані лекції (проблемно-моделюючі, лекція-практикум, лекція з коментарями, лекція-конференція; семінарські заняття (проблемно-дискусійний семінар, перспективний), практичні заняття (практикум, практичне заняття з елементами моделювання фрагментів управлінських ситуацій, практичне заняття з розглядом і розв'язанням професійних ситуацій). Самостійні форми опрацювання матеріалу містять самопрезентації («Мої успіхи в школі – мої успіхи в університеті – мої успіхи в майбутньому», «Ключові події в моєму житті», «Людина – приклад лідерства для мене», «Мій особистісний профіль»), доповіді («Уроки видатних підприємців»), творчі завдання («Ключові події в житті успішної людини», «Менеджмент чи лідерство?», «Навички делегування повноважень»); проекти («Лідер як джерело відповідальності», «Лідер як символ», «Нова парадигма лідерства»); есе («Щоб утвердитися самому, необхідно допомагати утверджуватися іншим», «Є люди, у яких від природи закладена здатність вести за собою інших», «Шлях до лідерства – це не індивідуальна стежка, а дорога, що існує тільки в просторі взаємовідносин з іншими людьми», «Лідерство – мистецтво чи наука»); наукові роботи («Сутність і значення управління», «Співвідношення управління і лідерства», «Феномен лідерства») та ін.

Забезпечення цілеспрямованого розвитку лідерських якостей студентів за допомогою використання інтерактивних форм і методів взаємодії реалізувалося через застосування в освітній роботі таких інтерактивних методів, як методи проблемного викладу, групової роботи, моделювання ситуацій, рефлексивного аналізу і самоспостереження, аналізу конкретних ситуацій, експертної оцінки, імітаційні вправи, дискусії («Лідер – це той, хто створює світ, а не реагує на нього», «Як і кому делегувати повноваження», «Лідер – слуга?», «Цінності лідера»), диспути («Лідерство – це той самий менеджмент?», «Чоловічий і жіночий стилі лідерства»), мозкові штурми («Чому і навіщо сьогодні необхідне лідерство?», «Які якості лідера мене захоплюють?», «Мої якості лідера сьогодні та в майбутньому», «Три аргументи про необхідність емпатії»), ділові та рольові ігри (ділові ігри «Я – лідер», «Риси лідера», «Я через рік», «Моя самодисципліна», «Актуальна проблема», сюжетно-рольові ігри «Емоційно «заряджені» ситуації», «Телефон довіри», «Знайди вихід», «Мій стиль лідерства», «Створення позитивних міжособистісних стосунків у групі», «А я зроблю так...»), проектів («Правильні та неправильні форми поведінки лідера», «Уміння цінувати час») та ін.

Розроблення методичного забезпечення для Школи лідерів (третя педагогічна умова) орієнтоване на тренінгову програму модульної дисципліни «Основи лідерства. Особиста й професійна ефективність» та впровадження інтерактивних групових й індивідуальних завдань для діагностики, розвитку та удосконалення особистих лідерських якостей.

Тренінги з розвитку лідерських якостей у студентів економічних університетів «Особиста й професійна ефективність» розподілено за модулями: «Організаційно-психологічні складові лідерського потенціалу студента», «Професійно-управлінські компоненти лідерства», «Особисті якості лідера», «Командно-організаційні показники лідерської парадигми».

Модуль «Організаційно-психологічні складові лідерського потенціалу студента» містить тренінги «Лідерство як життєва позиція успішної людини», «Я – зможу! Подолання психологічних бар'єрів, стереотипів, сумнівів», «Механізми виявлення і формування лідерських якостей», «Лідерство. Інтерактивний аналіз базових теорій», «Лідер та менеджер. У чому відмінність?».

Модуль «Професійно-управлінські компоненти лідерства» містить тренінги «Стилі лідерства. Як обрати свій?», «Стратегія й цілі. Раціональне планування», «Ціннісне лідерство», «Ефективна комунікація».

Модуль «Особисті якості лідера» містить тренінги «Самопрезентація. Ефективне особистісне та професійне позиціонування», «Лідерські якості. Формування особистого переліку», «Стрес. Як протистояти стресовим викликам?», «Емоційне лідерство», «Імідж лідера. Візуалізація лідерської позиції», «Команда як продукт професійної та колективної еволюції», «Як створити ефективну команду?», «Функціональні ролі в команді», «Визначення командних цілей. Емоційно-мотиваційна складова командної роботи», «Ефективні внутрішні командні комунікації».

Модуль «Лідерство. Інтерактивний аналіз базових теорій» містить лише одне завдання для саморозвитку та самовдосконалення, що передбачає ініціювання і подальше утворення команди; визначення завдань, цілей і стратегії роботи команди; розподіл функціональних ролей; установлення форм звітності про діяльність команди; налагодження механізмів аналізу та самоаналізу роботи команди.

Під час тренінгів проведено дискусії («Я з Вами не завжди погоджуюсь», «Специфічні стресори в діяльності керівника», «Чи варто лідеру витрачати час на розвиток емоційного інтелекту своєї команди?»), рольові ігри («Лідер чи підлеглий?», «Ситуація з життя», «Мій друг – лідер», «Емоції моїх щасливих моментів», «Мудрі кроки лідера», «Мої емоції»), ділові ігри («Лідер робить не так!», «Лідер як майстер комунікацій», «Перефразуй речення»), диспути («Гумор і народна мудрість – засоби полегшення налагодження комунікації», «Лідер і стрес», «Невпевненість у собі – фактор стресу»), мозкові штурми («Нетрадиційні методи розв'язання конфліктів у колективі», «Уміння слухати важливе, тому що...», «Позитивний стрес корисний, тому що...», «IQ відкриває двері до лідерства, а EQ – до...», «Самовдосконалення особистості – це...»), організовано роботу в парах, трійках, малих групах, студентами розроблено проекти («Способи поведінки у ситуації», «Комунікація в умовах кризи», «Дарую Вам своє захоплення», «Харизматичне лідерство») та індивідуальне портфоліо – добірка досягнень студентів економічних університетів у різноманітних видах діяльності, узагальнення

їхніх знань про лідерські якості особистості, презентація умінь та навичок організатора, набутих за весь період навчання в економічному університеті.

Для викладачів упродовж проведення формувального етапу експерименту відповідальними особами організовано майстер-класи «Системність як властивість і спосіб існування навколишнього середовища. Системність і управління. Системність та лідерство», «Лідерство в управлінні», «Особистість у теорії і практиці постмодернізму», «Кризовий менеджмент в умовах ринкових відносин»; тренінги «Тренінгові технології у навчальній діяльності», «Розвиток креативного потенціалу особистості», «Управління конфліктом», «Стрес-менеджмент» і лекцію «Розвиток людини в умовах глобальної трансформації міжнародних відносин».

На основі аналізу результатів упровадження педагогічних умов формування лідерських якостей у студентів економічних університетів зафіксовано позитивну динаміку сформованості досліджуваної якості за всіма критеріями, що представлено у таблиці.

Таблиця

Динаміка рівнів сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів (у %)

Групи	Контрольна група		Динаміка, у %	Експериментальна група		Динаміка, у %
	до експер.	після експер.		до експер.	після експер.	
Рівні						
Високий	13,77	16,68	+2,91	13,71	38,29	+24,58
Середній	52,10	53,89	+1,79	52,00	51,43	-0,57
Низький	34,13	29,43	-4,7	34,29	10,28	-24,01

З'ясовано, що після завершення формувального етапу експерименту в експериментальній групі кількість студентів із високим рівнем сформованості лідерських якостей збільшилася на 24,58 %, а з низьким рівнем зменшилася, відповідно, на 24,10 %. Водночас у контрольній групі рівень сформованості лідерських якостей змінився не значною мірою. Кількість студентів із низьким рівнем сформованості лідерських якостей зменшилася лише на 4,78 %.

Якісний аналіз отриманих даних доводить, що у студентів експериментальної групи значно розширився діапазон знань щодо лідерських якостей та можливостей їх виявлення у повсякденному житті; вони усвідомили їх значущість для особистісного розвитку та майбутньої професійної діяльності.

Студенти навчилися визначати першочергові завдання та обирати способи їх розв'язання у процесі внутрішньогрупових відносин. Вони усвідомлюють важливість ефективного завершення розпочатої справи, здатні довго та цілеспрямовано працювати над нею, готові брати на себе відповідальність. Крім того, зросла ініціативність студентів: вони генерували нові ідеї, пропонували свою кандидатуру для їх утілення.

На завершення експерименту вони вмiли налагоджувати продуктивнi дiловi й емоцiйнi взаємини, реалiзовувати свiй лiдерський потенцiал i потенцiал iнших членiв колективу; у них розширилося коло спiлкування, з'явилося бажання проявити себе. Студенти вiдстоювали свою думку за допомогою вагомих аргументiв, але при цьому зберiгали дружню атмосферу та не створювали конфлiктнi ситуацiї.

Достовiрнiсть отриманих результатiв пiдтверджено за допомогою методiв математичної статистики (критерiй згоди Пiрсона), де зрушення доминують за iнтенсивнiстю достовiрно в експериментальних групах. Студенти експериментальної групи пiсля проведення педагогiчного експерименту показали статистично значуще бiльш високий рiвень сформованостi лiдерських якостей, нiж студенти контрольної групи.

Аналіз отриманих результатiв дає змогу стверджувати про доцiльнiсть та ефективнiсть застосування розроблених педагогiчних умов формування лiдерських якостей у студентiв економічних університетiв.

ВИСНОВКИ

У дисертацiї представлено результати теоретичного й експериментального дослідження проблеми формування лiдерських якостей у студентiв економічних університетiв, що є пiдставою для формулювання таких *висновкiв*:

1. Проведений аналіз стану розробленостi проблеми лiдерства та формування лiдерських якостей дозволив виявити недостатнiй рiвень дослідження цiєї проблеми саме у студентiв економічних університетiв. Унаслідок узагальнення наявних теорiй лiдерства видiлено три основнi пiдходи до вивчення феномену лiдерства. Згiдно з теорiєю лiдерських якостей, або з теорiєю «великих людей», лiдери мають певний набiр унiкальних особистiсних якостей. Ситуацiйний пiдхiд дозволяє визначити, якi стилi поведiнки й особистi якостi найкраще вiдповiдають певним ситуацiям взаємодiї у групі. Сучаснi концепцiї лiдерства фiксують увагу на необхідностi виявлення лiдером потенцiалу членiв соцiальної групи та розвитку їхнiх лiдерських здiбностей.

На основi проведеного аналізу й узагальнення концептуальних засад проблеми дослідження уточнено поняття «лiдер», пiд яким розуміють найавторитетнiшу особу в групі, яка завдяки своїм особистiсним якостям виявляє iнiцiативу у рiзних моральних, соцiальних та iнших ситуацiях, спiльнiй дiяльностi членiв групи, має значний вплив на них, ухвалює рiшення у значущих для групи ситуацiях i вiдповiдає за них. Водночас лiдерство передбачає використання рiзних прийомiв впливу лiдера (завдяки його якостям i здiбностям) на iнших членiв групи з метою планування, координацiї та контролю їхньої спiльної дiяльностi.

Лiдерські якостi визначено як певнi риси особистостi, необхіднi для ефективного впливу на iнших людей з метою досягнення визначених цiлей. Поняття «лiдерські якостi студентiв» розкрито як динамiчне професiйно-особистiсне утворення, сформоване у процесі професiйної пiдготовки у закладі вищої освіти.

2. Розкрито особливостi формування лiдерських якостей у студентiв економічних університетiв. Лiдерські якостi студентiв економічних університетiв визначено як сукупнiсть iндивiдуально-особистiсних i соцiально-психологiчних властивостей майбутнього фахiвця економічно спрямованих видiв дiяльностi, що

забезпечують його здатність інтегрувати та цілеспрямовувати колектив організації для успішної реалізації професійних завдань.

Зміст формування лідерських якостей студентів економічних університетів охоплює сукупність педагогічних ситуацій, які сприяють успішному розвитку лідерських якостей і самовдосконаленню особистості в цілому. У структуру ситуації вводиться спеціально організована рефлексивна діяльність, у результаті якої відбувається зміна провідних цінностей і стратегій професійної поведінки студентів. Під час формування лідерських якостей студентам економічних університетів пропонується для опанування матеріал, що відповідає контексту їхньої майбутньої професійної діяльності.

Освітнє середовище економічних університетів спрямоване на розвиток практичних умінь студентів застосовувати набуті знання під час розв'язання економічних проблем, що підвищує їхню конкурентоспроможність на ринку праці. Отриманий в економічному університеті лідерський досвід сприяє пристосуванню до мінливих соціально-економічних ситуацій.

3. Визначено такі критерії і показники сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів: особистісний (ерудованість, активність, рішучість, упевненість у собі); професійно-управлінський (наполегливість, ініціативність, працьовитість, самостійність, організованість, творчий підхід); командно-лідерський (товариськість, уміння переконувати, емоційна привабливість, спостережливість, самоконтроль, уміння налаштувати позитивну атмосферу в колективі). На основі визначених критеріїв, показників і відповідних методик схарактеризовано три рівні (достатній, середній, низький) сформованості досліджуваної якості.

За результатами констатувального етапу експерименту виявлено, що частка студентів контрольної та експериментальної груп із достатнім, середнім і низьким рівнями сформованості лідерських якостей істотно не відрізняється; лише незначний відсоток студентів обох груп (13,7 %) виявив високий рівень сформованості лідерських якостей. Більшість студентів мають ґрунтовні знання лише з окремих наук, вибірково беруть активну участь у житті колективу, іноді повільно реагують на ситуацію, не поспішають із прийняттям рішення, не завжди впевнені у собі. Для більшості студентів характерні невиражена мотивація до досягнення успіху у професійній діяльності та до самовдосконалення, небажання брати відповідальність на себе за рішення і дії колективу; у них не сформовані навички налагодження професійних взаємовідносин у колективі. Хоча студенти і мають інтерес до професійної діяльності та розвитку лідерських якостей, але у них ще не сформоване розуміння їх сутності, не усвідомлені шляхи досягнення бажаної мети, слабе уміння розв'язувати проблеми та відсутній творчий підхід до виконання завдань.

4. Теоретично обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови формування лідерських якостей студентів економічних університетів: створення розвивального, особистісно зорієнтованого освітнього середовища з урахуванням індивідуальних запитів студентів і специфіки професійної діяльності майбутнього фахівця; забезпечення цілеспрямованого розвитку лідерських якостей студентів за допомогою використання інтерактивних форм і методів освітньої взаємодії;

упровадження лідерської управлінської парадигми Школи лідерів на базі тренінгової програми.

На лекційних і практичних заняттях, під час самостійної роботи реалізовувались інтерактивні методи навчання, спрямовані на розкриття можливостей студентів і розвиток лідерських якостей у них. Програма Школи лідера містить розробки тренінгових занять для студентів економічних університетів з метою удосконалення їхніх лідерських здібностей. Формування успішних лідерів передбачало перенесення здобутих знань, умінь і навичок із тренінгових занять у середовище повсякденного спілкування, взаємодії учасників освітнього процесу у ЗВО та подальшу професійну діяльність.

Реалізацію педагогічних умов забезпечено в організаційних формах педагогічного процесу: задля досягнення певної педагогічної мети проводилися проблемні й оглядові лекції, наступним кроком було закріплення отриманих знань і розвиток умінь за допомогою проведення семінарів, консультацій, самостійної роботи, остаточне формування лідерських якостей відбувалося під час проведення тренінгів у Школі лідерів.

Результати контрольного етапу експерименту засвідчили позитивні та статистично значущі зміни у рівнях сформованості лідерських якостей у студентів експериментальних груп, на відміну від контрольної групи, за всіма трьома критеріями.

Об'єктивність і статистична значущість результатів експерименту (за критеріями Пірсона) підтвердили ефективність і доцільність запровадження педагогічних умов формування лідерських якостей у студентів економічних університетів.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми. *Подальшого* наукового вивчення потребує розробка сучасних інтерактивних форм і методів формування лідерських якостей студентів економічних університетів. Зважаючи на актуальність досліджуваної теми, *рекомендовано*: запровадити в освітню діяльність економічних університетів тренінгову програму модульної дисципліни «Основи лідерства. Особиста і професійна ефективність» на базі Школи лідерів.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, у яких опубліковано основні результати дисертації

1. Карманенко В. В. Тренінг як ефективний інструмент розвитку професійних компетенцій і практичних навичок студентів ВНЗ. *Імідж сучасного педагога*. 2017. № 1 (170). С. 23–26.

2. Карманенко В. В. Форми і методи формування лідерських якостей у студентів економічних університетів. *Педагогічні науки: зб. наук. пр. Херсонського державного університету*. 2018. № LXXXII, Т. 3. С. 98–102.

3. Карманенко В. В. Роль викладача вищого закладу освіти у формуванні лідерських якостей у студентів. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітніх школах: зб. наук. пр.* 2018. Вип. 58–59 (111–112). С. 359–368.

4. Карманенко В. В. Сутність і структура лідерських якостей студентів закладів вищої освіти. *Імідж сучасного педагога*: електрон. наук. фахове вид. 2018. № 4 (181). URL: <http://isp.poippo.pl.ua/article/view/135643>.

5. Карманенко В. В. Особливості формування лідерських якостей у студентів економічних університетів. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2018. № 279. С. 219–226.

6. Карманенко В. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів. *Витоки педагогічної майстерності*: зб. наук. пр. (Серія «Педагогічні науки»). Полтава. 2018. Вип. 21. С. 90–95.

7. Карманенко В. В. Образовательная среда высшего учебного заведения как основа развития лидерских качеств студентов. *Вопросы науки и образования*. 2018. Вып. 27 (39). С. 90–95. Режим доступа: <https://cyberleninka.ru/article/v/obrazovatel'naya-sreda-vysshego-uchebnogo-zavedeniya-kak-osnova-razvitiya-liderskih-kachestv-studentov>

Опубліковані праці апробаційного характеру

8. Карманенко В. В. Формування контенту для дистанційного курсу гуманітарних дисциплін: проблеми, завдання, цілі. *Якість вищої освіти: методологічні та методичні підходи щодо впровадження дистанційних технологій навчання*: матеріали XXXVIII Міжнар. наук.-метод. конф., 16–17 лютого 2013. Полтава. С. 89–91.

9. Карманенко В. В. Тренінги з розвитку професійних практичних навичок: світовий та вітчизняний досвід, 2015. *Якість вищої освіти : вдосконалення змісту та організації практичної підготовки студентів*: матеріали XL Міжнар. наук.-метод. конф., 26–26 лютого 2015. Полтава. С. 126–128.

10. Карманенко В. В. Науково-педагогічний працівник ЗВО як важлива складова процесу формування лідерських якостей у студента. *Інформаційне суспільство: глобальний та національний виміри змін*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф., 25 травня 2015. Полтава: АКУП ПДАА, 2015. Режим доступа: http://acup.poltava.ua/?page_id=94

11. Карманенко В. В. Структура лідерських якостей студентів економічних університетів. *Ресурсно-орієнтоване навчання у вищій школі: проблеми, досвід, перспективи*: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 22–26 лютого 2016. Полтава: АКУП ПДАА, 2016. С. 362–363. Режим доступа: <http://acup.poltava.ua/wp-content/uploads/2015/11/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A-01.03.16-31.pdf>

12. Карманенко В. В. Тренинг как эффективный инструмент развития профессиональных и практических навыков. *Использование инновационного потенциала вуза при подготовке бакалавров и магистров*: материалы Междунар. научно-практ. конф., 1–3 ноября 2016. Душанбе, С. 145–149.

13. Карманенко В. В. Особливості формування лідерських якостей у студентів економічних університетів. *Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка*: матеріали Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 20–24 лютого 2017. Полтава: АКУП ПДАА, 2017. С. 310–312. Режим доступа: <http://acup.poltava.ua/wp->

content/uploads/2016/12/%D0%97%D0%91%D0%86%D0%A0%D0%9D%D0%98%D0%9A-1103-20172.pdf

14. Карманенко В. В. Розвиток лідерських якостей у студентів економічних вузів: практичний досвід. *Студентське самоврядування та його роль у формуванні гуманістичних цінностей*: матеріали II Міжнар. наук.-практ. конф. студентів та молодих учених, 2–3 березня 2017. Чернівці. С. 52–53.

15. Карманенко В. В. Принципи формування лідерських якостей у студентів економічних університетів. *Ресурсно-орієнтоване навчання в «3D»: доступність, діалог, динаміка*: матеріали II Всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 19–23 лютого 2018. Полтава: КУЕП ПДАА, 2018. С. 413–416. Режим доступу: <http://acup.poltava.ua/wp-content/uploads/2017/12/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-2018-26.02-32.pdf>

Опубліковані праці, які додатково відображають наукові результати дисертації

16. Карманенко В. В., Нестуля О. О. Основи лідерства. Тренінг лідерських якостей та практичних навичок менеджера: навчальний посібник. Київ: Знання, 2013. 287 с.

17. Карманенко В. В., Нестуля О. О. Основи лідерства. Тренінг лідерських якостей та практичних навичок менеджера. Уроки видатних підприємців: навчальний посібник. Київ: Знання, 2013. 358 с.

18. Випускники ПУЕТ: історії успіху: історико-публіцистичний нарис / за ред. О. О. Нестулі, С. І. Нестулі, О. В. Делії, В. В. Карманенка. Полтава: ПУЕТ, 2016. 271 с.

19. Карманенко В. В., Нестуля О. О. Основи лідерства: практикум. Полтава: ПУЕТ, 2017. 147 с.

20. Карманенко В. В. Особистісна й професійна ефективність. Тренінги з розвитку лідерських якостей у студентів економічних університетів: навчально-методичний посібник. Полтава: ПУЕТ, 2018. 73 с.

АНОТАЦІЇ

Карманенко В. В. Педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук (доктора філософії) за спеціальністю 13.00.07 Теорія і методика виховання. – Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка, Полтава, 2019. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини, Умань, 2019.

Дисертацію присвячено актуальній темі формування лідерських якостей у студентів економічних університетів. Розглянуто стан дослідження наукової проблеми формування лідерських якостей у студентів економічних університетів у вітчизняній і зарубіжній педагогічній теорії та виховній практиці. Здійснено

інтерпретацію базових понять дослідження. Розкрито особливості формування лідерських якостей у студентів економічних університетів.

Визначено критерії, показники й охарактеризовано рівні сформованості лідерських якостей студентів економічних університетів, розроблено діагностичну методику для їх визначення. Проаналізовано стан сформованості лідерських якостей у студентів економічних університетів.

Визначено педагогічні умови формування лідерських якостей у студентів економічних університетів: створення розвивального, особистісно зорієнтованого освітнього середовища з урахуванням індивідуальних запитів студентів і специфіки професійної діяльності майбутнього фахівця; забезпечення цілеспрямованого розвитку лідерських якостей студентів за допомогою використання інтерактивних форм і методів освітньої взаємодії; упровадження лідерської управлінської парадигми Школи лідерів на базі тренінгової програми.

Експериментально доведено доцільність та ефективність застосування розроблених педагогічних умов формування лідерських якостей у студентів економічних університетів, розроблено відповідні методичні рекомендації для підвищення рівня їх сформованості.

Ключові слова: лідерські якості, студенти економічних університетів, педагогічні умови, формування лідерських якостей, тренінги.

Karmanenko V. V. Pedagogical circumstances of formation the leadership qualities for students of economic universities. – Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Scientific thesis for the Degree of the Candidate of Pedagogical Sciences (PhD) in specialty 13.00.07. Theory and methodology of education. – Poltava V.G. Korolenko National Pedagogical University, Poltava, 2019. Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University, Uman, 2019.

The dissertation is devoted to the actual topic of leadership skills formation among students of economic universities.

In the dissertation the categorical field of research «leader», «leadership», «leadership personality qualities», «leadership qualities of students» is specified.

The criteria and indicators of the formation of leadership qualities of students of economic universities are revealed and substantiated: personal (erudition, activity, determination, self-confidence); professional-managerial (perseverance, initiative, diligence, independence, organization, creative approach); team-leader (sociability, ability to persuade, emotional attractiveness, observation, self-control, ability to adjust the positive atmosphere in the team). Characterized levels of formation of the investigated quality (sufficient, average, low).

It has been found that most students have average and low indicators of leadership skills. The desire of teachers and curators to build their relationships with students is based on the principles of personally oriented interaction and the positive influence of the cooperation of curators (teachers) and students on the process of forming the leadership qualities of future specialists of the economy has been established.

The pedagogical conditions of the development of leadership qualities in the professional training of students of economic universities have been developed and

substantiated, the purpose of which is to purposefully manage the named process by diagnosing leadership qualities, controlling, correcting and evaluating the formation of leadership experience and consolidating students' leadership models of behavior in professional and managerial activities.

The pedagogical conditions for the formation of leadership qualities among students of economic universities were substantiated and experimentally verified. This is the creation of a developing personally oriented educational environment, taking into account the individual demands of students and the specifics of the professional activity of a future specialist; ensuring the purposeful development of student leadership through the use of interactive forms and methods of educational interaction; Implementation of Leadership Paradigm on the basis of the training program.

The first pedagogical condition provided for the organization of the educational development environment of the institution of higher education by material and technical and programmed-methodical equipment of the educational process; creation of conditions for creative, comfortable interaction of students among themselves, with teachers; using various methods and means of activating activities that promote the creative development of the student's personality, during the conduct of lectures, seminars, practical classes, independent work.

The second pedagogical condition was realized through application in educational and non-teaching work of such interactive methods as methods of problem presentation, group work, situation simulation, reflexive analysis and self-observation, analysis of specific situations, expert evaluation, simulation exercises, discussions, disputes, brainstorming, business and role games, projects. The development of methodological support for the School of Leaders (third pedagogical condition) was guided by the training program of the modular discipline Fundamentals of Leadership. Personal and professional efficiency and introduction of interactive group and individual tasks for diagnostics, development and improvement of personal leadership qualities.

A comparative analysis of the results obtained at the qualifying and control stages of experimental work shows that after applying the pedagogical conditions we have chosen to form leadership qualities among students of economic universities, the indicators of high and average levels of leadership skills formation in experimental group groups have higher rates than students of control groups. They allow every young person to predict their effectiveness as an actual or potential student leader and to plan leadership development. This proves the effectiveness of the developed pedagogical conditions and indicates the development of skills for building students with the environment on the basis of cooperation and the expression of leadership qualities in different life situations.

Key words: leadership qualities, students of economic universities, pedagogical conditions, formation of leadership qualities, trainings.